Український історичний журнал
Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік ISSN 0130-5247 Київ НАУКОВА ДУМКА

СТАТТІ

До 10-річчя проголошення незалежності України

С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ (Київ)

Утвердження незалежної України: перше десятиліття *

3. Україна між Сходом і Заходом

Міжнародні умови, в яких розвивалася Третя українська революція, були сприятливими. Внаслідок унікального збігу історичних обставин Україна могла сподіватися навіть на політичну підтримку єльцинської Росії. В існуванні незалежної України були заінтересовані національні республіки колишнього Радянського Союзу і країни Центрально-Східної Європи.

Американські правлячі кола й союзники США у Західній Європі сприйняли раптове зникнення СРСР з мішаними почуттями. Розпад наддержави означав розповзання колосального ракетно-ядерного потенціалу і звичайних озброєнь по нових державних утвореннях, від яких можна було чекати всіляких несподіванок. Разом з тим зникнення Союзу РСР ліквідувало радянський виклик НАТО. Північноатлантичний альянс був зацікавлений в утвердженні незалежності України. Без неї реставрація радянської наддержави ставала проблематичною.

Україна постійно переконувала Європейське співтовариство у своїй неагресивності. Ще в Декларації про державний суверенітет Верховна Рада проголосила, що Україна стане нейтральною державою, яка не братиме участі у військових блоках і дотримуватиметься трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

Українська дипломатія розпочала активну діяльність відразу після Акта проголошення незалежності. В центрі її уваги були країни Північної Америки, Західної і Центрально-Східної Європи.

6—8 вересня 1991 р. відбувся офіційний візит делегації на чолі з міністром закордонних справ А. Зленком у Республіку Польща. Слідом за цим 4 жовтня в Польщу поїхав прем'єр-міністр В. Фокін.

З великим зацікавленням придивлялася до пострадянської України канадська громадськість. Українська національна меншина в Канаді була однією з найчисленніших і політично активних. Якраз тоді вона організувала урочисті заходи, присвячені 100-літтю прибуття до Канади перших українських поселенців. 7 вересня 1991 р. Л. Кравчук надіслав з цієї нагоди вітання генерал-губернатору Канади, українцю за походженням Р. Гнатишину і прем'єр-міністру Б. Малруні. Через два дні у Києві було урочисто відкрите генеральне консульство Канади в Україні. 22 вересня з візитом у Канаду вилетів Л. Кравчук.

---

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — № 2.

На зворотному шляху голова Верховної Ради здійснив короткочасну поїздку у Вашингтон. Наслідком її став візит у Київ 20 вересня міністра фінансів США Н. Брейді. Україна гостро потребувала кредитів від США і контрольованих американцями міжнародних фінансових організацій, щоб забезпечити непростий процес виведення своєї економіки з єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

У Європі увагу українських дипломатів особливо привертала економічно могутня Німеччина. 23 вересня в Київ прибув міністр фінансів ФРН Т. Вайгель. 5 жовтня Л. Кравчук зустрівся з головою бундестагу Р. Зюсмут. 17 жовтня відбувся візит в Україну міністра закордонних справ Г.-Д. Геншера.

На початку вересня у Києві побував державний міністр, міністр економіки, фінансів та бюджету Франції П. Береговуа. Результатом цієї поїздки стала організована французькими дипломатами зустріч у Парижі Л. Кравчука з президентом Франції Ф. Міттераном. Однак українсько-французькі зв'язки розвивалися уповільнено.

22 жовтня з офіційним візитом у Бразилію вилетіла урядова делегація України на чолі з В. Фокіним. У цій країні після Першої світової війни теж сформувалася українська меншина, яка налічувала близько 100 тис. чол.

Пізньої осені 1991 р. Україна на короткий час опинилася в центрі уваги зарубіжних дипломатів і журналістів. Референдум 1 грудня викликав загальну заінтересованість. У репортажах з Києва політичні оглядачі підкреслювали колосальне значення цієї події для Європи і всього світу.

Реакція світового співтовариства на результати референдуму була несподівано дружною. Відразу після оголошення його офіційних результатів, 2 грудня про визнання України заявили Канада і Польща. 3 грудня Україну визнала Угорщина. Цього дня відбулася телефонна розмова голови Верховної Ради Л. Кравчука з президентом США Дж. Бушем. Останній привітав український народ зі здобуттям незалежності, а Л. Кравчука — з обранням на посаду Президента. Однак американці не поспішали визнати Україну. Вони бажали ретельно вивчити всі аспекти, пов'язані з розподілом радянського військового потенціалу.

4 грудня Україну визнали сім країн: дві південноамериканські (Аргентина і Болівія), дві європейські (Болгарія і Хорватія) і три республіки ще існуючого офіційно СРСР (Латвія, Литва, Росія). 6 грудня про визнання заявили Естонія й Куба, 8 — Чехо-Словаччина, 12 — Грузія, 16 — Туреччина, 18 — Вірменія, 19 — Швеція, 20 — Киргизія і Туркменистан, 21 — Азербайджан.

У Київ 7 грудня прибув спеціальний представник президента Сполучених Штатів Америки Т. Найлс. 18—19 грудня відбувся робочий візит державного секретаря США Дж. Бейкера. Після цього 25 грудня Дж. Буш у зверненні до американського народу заявив про визнання незалежної України і встановлення з нею дипломатичних відносин.

Всього за грудень 1991 р. незалежну Україну визнали 68 держав світу.

Визнання відбувалося не лише на двосторонньому рівні. 30 січня 1992 р. Україна стала членом Конференції з безпеки і співробітництва в Європі (з 1995 р. — Організації з безпеки і співробітництва в Європі, скорочено ОБСЄ. — **Авт.**).

Після прийняття Акта проголошення незалежності українська політична еліта вдруге пережила глибокий психологічний шок, пов'язаний з радикальною зміною стратегічних орієнтирів.

Перший шок, як зазначалося раніше, був пов'язаний з реаліями внутрішнього життя: необхідністю зміни ставлення до радянського минулого і вимушеної згоди на "привласнення" спадщини УНР. Шок подолали до-

сить швидко, хоча "вивітрювання" радянської спадщини в різних сферах суспільно-політичного життя та побуту розтягнулося на багато років. Наприклад, тільки після проголошення незалежності почалося перейменування вулиць і майданів. Започаткувала цю кампанію (яка й досі в масштабах всієї країни не завершена) 11 жовтня 1991 р. Житомирська міськрада. Відповідній постанові була надана обережно-нейтральна форма "повернення історичних назв". Більш рішучим виявився виконком Луцької міськради, який 30 жовтня 1991 р. розпорядився перейменувати всі вулиці з радянськими назвами.

Другий психологічний шок пов'язувався вже з реаліями міжнародного життя, а саме: необхідністю радикальної зміни ставлення до безкомпромісного противника СРСР у "холодній війні" — Організації Північноатлантичного договору.

Звільняючись від радянського диктату, країни Центрально-Східної Європи негайно починали шукати контактів з НАТО, щоб забезпечити свою національну безпеку. Подібну стратегію обрали під час розвалу Союзу РСР й держави Балтії.

Ті, хто визначав українську зовнішню політику після серпня 1991 р., чудово розуміли необхідність налагодження дружніх стосунків із США і країнами Західної Європи. Лише такі стосунки могли забезпечити досягнення реальної незалежності. Однак треба було долати глибоку ідеологічну відразу до НАТО, яка виховувалася з дитячих років у всіх радянських людей.

Реалізуючи курс на зближення з колишнім ворогом, Верховна Рада 24 жовтня 1991 р. підтвердила без'ядерний статус України [1]. Парламентарії запевняли, що успадкований від СРСР третій за розмірами у світі ракетно-ядерний потенціал Україні непотрібний.

Зі свого боку, політичне і військове керівництво НАТО з початку 90-х рр. активізувало контакти з країнами Центральної та Східної Європи. На Лондонській зустрічі глав держав-членів НАТО у липні 1990 р. було схвалене звернення до урядів СРСР, Чехо-Словаччини, Угорщини, Польщі, Болгарії та Румунії з пропозицією встановити з цією організацією регулярні дипломатичні контакти. В листопаді 1990 р. у Парижі члени НАТО і ці країни — члени Організації Варшавського договору (ОВД) підписали спільну декларацію, в якій заявили, що віднині не вважають один одного супротивниками [2].

1 липня 1991 р. відбувся офіційний розпуск ОВД. Через три місяці після цього на зустрічі у Кракові міністри закордонних справ Польщі, Угорщини і Чехо-Словаччини оголосили про бажання своїх країн увійти до Північноатлантичного альянсу. Звичайно, тоді мова йшла про досить віддалене майбутнє. Посткомуністичним країнам треба було не тільки створити повноцінну ринкову економіку, але й перевести на стандарти НАТО свої збройні сили.

У листопаді 1991 р. у Римі глави держав та урядів НАТО схвалили нову стратегічну концепцію. Вона розглядала співробітництво з новими партнерами у Центральній і Східній Європі як невід'ємну складову загальної стратегії Альянсу. Планувалося істотно зменшити чисельність Об'єднаних збройних сил і ширше використовувати багатонаціональні військові формування.

Одночасно з прийняттям нової стратегічної концепції глави держав та урядів НАТО виступили з Римською декларацією про мир і співробітництво. В ній визначалися напрями, в яких мала здійснюватися нова стратегічна концепція Альянсу, а також політика НАТО щодо розвитку партнерства і співробітництва з країнами Центральної й Східної Європи. Декла-

рація підтверджувала прагнення НАТО до підвищення ролі Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Підкреслювалося, що Північноатлантичний альянс підтримує кроки у напрямку до ринкових реформ, здійснювані посткомуністичними країнами, і пропонує їм практичну допомогу для подолання труднощів перехідного періоду. З метою нагляду за розвитком зв'язків з країнами Центральної та Східної Європи створювалася Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС) [3].

На початку грудня 1991 р. у Брюсселі відбулася нарада країн — членів НАТО, присвячена результатам українського референдуму. Вона підтвердила доцільність нової стратегічної концепції, затвердженої місяцем раніше у Римі. В установчому засіданні Ради північноатлантичного співробітництва, яке було проведене 20 грудня, взяли участь міністри закордонних справ країн НАТО і дев'яти країн Центрально-Східної Європи, у тому числі Латвії, Естонії та Литви. У березні 1992 р. учасниками процесу співробітництва в рамках РПАС стали одинадцять держав колишнього Радянського Союзу, у тому числі й Україна [4].

Уряд Б. Єльцина сподівався зберегти за Москвою становище керівного центру на всій території колишнього СРСР за допомогою механізму Співдружності Незалежних Держав. Статус СНД не конкретизувався, щоб у зручний час перетворити цей консультативний орган на конфедеративну або навіть федеративну державу. Москва почала будувати таку державу окремими блоками. В угоді про сили спільного призначення на перехідний період (лютий 1992 р.), договорі про спільну безпеку (травень 1992 р.), договорі про економічний союз (вересень 1993 р.) передбачалось утворення наднаціональних органів, здатних розв'язувати принципові питання без узгодження з вищими законодавчими та виконавчими органами членів СНД.

Президент і Верховна Рада України підтримували курс на економічне співробітництво в рамках СНД. Але вони не бажали перетворення Співдружності у воєнно-політичний альянс або конфедеративний чи федеративний союз. За 1992—1993 рр. у СНД було прийнято близько 400 різних угод, рішень та інших директивних документів, у тому числі й таких, що надавали інститутам Співдружності наднаціональні функції. Україна схвалила і зобов'язалася виконувати близько половини документів, які не загрожували підривом державного суверенітету [5].

Проблеми у відносинах з Росією почали виникати через дві доби після всеукраїнського референдуму. Для російської правлячої еліти його результати стали несподіваними. Прес-секретар президента РФ П. Вощанов заявив, що Росія залишає за собою право поставити нерозв'язану, на її думку, проблему кордонів з республіками, які проголосили незалежність. Адміністрація президента після запиту МЗС України дезавуювала цю заяву. Та наступного дня по центральному телебаченню виступив мер Москви Г. Попов, який не тільки підтримав висунуту Вощановим територіальну проблему, але й конкретизував її. Під сумнів ставився суверенітет України щодо Криму й Одеської області. Українська сторона відреагувала настільки гостро, що Б. Єльцин негайно направив у Київ офіційну делегацію на чолі з віце-президентом О. Руцьким. Конфлікт було вичерпано.

Однак у свідомості переважної більшості росіян уявлення про "велику і неділиму Росію" переборювалися з величезними труднощами. Відпадіння України сприймалося особливо болюче внаслідок спільності історії й духовної близькості українців і росіян. Свою ворожість щодо української державності російські політики-популісти часто демонстрували тільки тому, щоб піднести свій рейтинг. Тому українсько-російські відносини час від часу загострювалися.

Той же Руцькой 30 січня 1992 р. у газеті "Правда" виступив зі статтею, в якій дозволив собі такі вирази: "Історична свідомість росіян не дозволить нікому провести механічне суміщення кордонів Росії і Російської Федерації, відмовившись від того, що становило славні сторінки російської історії... Демаркація кордонів і тільки демаркація кордонів розставить крапки над "і" та визначить Росію як державу, а не жебрака в межах СНД. І це буде зроблено неодмінно заради слави Росії, як би не намагалися політичні лідери націонал-кар'єризму ввігнати її в кордони XII ст."

Найбільш болючою в українсько-російських відносинах стала кримська проблема. У травні 1992 р. Верховна Рада Російської Федерації зробила офіційну заяву про те, що акти про передачу Кримської області Україні не мають юридичної сили з моменту їх прийняття.

Кримський півострів було передано Україні у 1954 р., коли відзначалося 300-річчя Переяславської ради. За вказівкою М. Хрущова, який був ініціатором передачі, це питання розглянула президія Верховної Ради РРФСР. У присутності і за згоди Кримської облради та Севастопольської міськради було прийняте позитивне рішення, на користь якого висувалися такі аргументи: спільність економіки, територіальна близькість, тісні господарські та культурні зв'язки Криму й України. Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954 р. прийняла указ про передачу Криму Україні. 26 квітня чергова сесія Верховної Ради Союзу РСР затвердила указ і внесла відповідні зміни до Конституції СРСР. Отже, передача території відбулася з додержанням передбачених Конституцією СРСР процедур.

Звичайно, твердження про юридичну силу рішень конституційного значення у тоталітарній державі позбавлені реального змісту. Парламент пострадянської Росії даремно оперував беззмістовними поняттями, висуваючи територіальні претензії до сусідньої країни. Зміни у складі республік СРСР завжди визначалися волею вождя. У даному разі перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов розпорядився Кримом не так, як його попередники. Він пропрацював в Україні десяток років і не боявся збільшувати її територію. Навпаки, в ленінські або сталінські часи радянській Україні не дісталися ні Крим, ні Кубань. Таврійська губернія проіснувала понад сотню років як економічно цілісна територія, але після 1917 р. була поділена навпіл через політичні причини.

Уряд України не розглядав Крим як об'єкт українсько-російських відносин і розв'язував існуючі на півострові проблеми як внутрішні. Найбільш актуальною була проблема повернення виселених у 1944 р. кримських татар. Коли Радянський Союз розпався, витрати на переселення та облаштування кримських татар на нових місцях всією вагою лягли на мізерний український бюджет.

Поважаючи волю населення Кримської області, висловлену на референдумі, Верховна Рада УРСР ухвалила в лютому 1991 р. постанову про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки (після 24 серпня 1991 р. — Автономної Республіки Крим). За "доброзичливими" порадами з Москви Верховна рада АРК 5 травня 1992 р. ухвалила Акт проголошення державної самостійності. Була прийнята Конституція Республіки Крим, ключові положення якої суперечили Основному закону України.

Поважаючи міжнародні угоди про непорушність кордонів, які склалися в Європі після Другої світової війни, Б. Єльцин не підтримав територіальних претензій російських законодавців до України. Разом з тим він переніс вістря кримської проблеми на питання про Чорноморський флот. Маючи головну базу в Севастополі, флот налічував близько 300 кораблів

переважно застарілих конструкцій. Найсучасніші судна Росія своєчасно вивела з акваторії Чорного моря.

Принципи поділу флоту між Україною та Росією і його статус стали предметом тривалих переговорів. Президент Росії штучно затягував їх, щоб мати привід для втручання у кримські справи на законних підставах. Адже існування флоту об'єктивно пов'язане з береговою інфраструктурою.

На зустрічах у червні й у вересні 1992 р. Л. Кравчук і Б. Єльцин досягли домовленості про встановлення подвійного контролю над Чорноморським флотом на п'ятирічний період. Домовленість не розв'язала проблеми, але зменшила напруженість між двома країнами. Відповідно й кримські політики почали поводитися стриманіше. У вересні 1992 р. Верховна рада АРК привела у відповідність до Конституції України конфліктні статті Конституції Криму.

Російські законодавці, однак, не заспокоїлися. З'їзд народних депутатів РФ у грудні 1992 р. доручив Верховній Раді розглянути питання про статус Севастополя. Остання у липні 1993 р. прийняла рішення про надання Севастополю статусу міста Російської Федерації. Б. Єльцин змушений був дезавуювати його. 20 липня 1993 р. у справу втрутилася Рада Безпеки ООН, яка кваліфікувала це рішення як юридично неспроможне. Винесення українсько-російських відносин на рівень ООН змусило схаменутися російських політиків. Вони відчули, що явно перебрали міру.

Показником досягнутого консенсусу політичних сил України в сфері міжнародного життя стали схвалені 2 липні 1993 р. Верховною Радою Основні напрями зовнішньої політики. У цьому базовому документі затверджувалися такі основоположні принципи:

— утвердження і розвиток України як незалежної демократичної держави;

— забезпечення стабільності міжнародного становища України;

— включення національного господарства у світову економічну систему;

— збереження територіальної цілісності держави і недоторканності її кордонів;

— поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера.

Ця програма міжнародної діяльності була зваженою і цілісною. І все-таки становище України в Європі й у світі залишалося в перші роки незалежності нестійким і невпевненим. Вихідці з компартійно-радянського апарату разом з невеликою групою колишніх дисидентів та представників творчої інтелігенції, які теж пробилися до влади, у нових умовах лише звикали до спілкування із зарубіжною політичною елітою. На Заході теж не відразу призвичаїлися до відсутності Радянського Союзу і появи однополюсного світу.

Факти свідчать, що Росія робила все, щоб повернути втрачені території. Економічна залежність, помножена на родинні або інші зв'язки мільйонів людей в обох країнах, змушувала керівників України постійно погоджуватися на компроміси. Проте вони успішно уникали пасток, що розставлялися перед молодою державою у вигляді подвійного громадянства, другої державної мови, наднаціональних органів СНД тощо. Протидія колосальному зовнішньому і навіть внутрішньому (особливо в Криму) тиску стала можливою завдяки зростаючій підтримці країн Заходу, які провадили на теренах Східної Європи власну гру.

В ці роки народилась українська багатовекторна зовнішня політика. Її критикували, з неї кепкували, але державний корабель України долав перешкоди, постійно залишаючись на плаву.

Щоправда, на цьому кораблі було надто багато капітанів. Жодний з них не знав, як вирватися з глухого кута, до якого потрапили всі посткомуністичні країни на початку 90-х рр.

4. Політичне і соціально-економічне становище в перші роки незалежності

Перехід від диктатури до демократії відбувся в СРСР внаслідок поступового саморуйнування побудованої верхівкою КПРС системи влади та господарювання. Трансформація владної конструкції виявилася не одномоментною, як у революціях класичного типу, а поступовою, еволюційною.

Еволюція почалася зі звільнення органів радянської влади від компартійного диктату й організації вільних виборів до них. Коли Верховна Рада України легітимно суверенізувалася, вона схвалила концепцію конституційного устрою, характерного для всіх демократичних країн, тобто з поділом державної влади на "гілки" — законодавчу, виконавчу і судову. Після цього найбільш логічним кроком парламенту було запровадження найвищої при демократичному устрої державної посади — Президента України. Президент виступав гарантом забезпечення суверенітету України і керував системою органів державного управління — радянських за своїм походженням.

Найвищі органи радянської влади в СРСР і союзних республіках набули демократичних форм ще за Основним законом 1936 р. (в Україні відповідно — 1937 р.). Однак поділ радянських органів на "гілки" влади мав декларативний характер. Формально і по суті вони пристосовувалися до диктатури компартійних вождів. Збереження переважної кількості статей Конституції УРСР 1978 р. у діючому стані після запровадження посади Президента України не могло не позначитися негативно на взаємодії органів державної влади. У свою чергу, органічні недоліки у владних конструкціях в поєднанні з нереформованістю успадкованої від радянських часів і вже напівмертвої системи господарювання згубно позначилися на політичному та соціально-економічному становищі України.

Громадяни республіки обирали першого президента одночасно з визначенням своєї позиції у найбільш доленосному питанні: бути чи не бути Україні незалежною? Про поєднання цих двох різнорідних питань потурбувався голова Верховної Ради Л. Кравчук. Попереднє політичне життя зробило його досвідченим майстром політичної боротьби, і він вправно маніпулював різноспрямованими течіями у парламенті. Досить упевнено голова парламенту справлявся і з проблемами внутрішнього та міжнародного життя республіки у надзвичайно складний період між проголошенням незалежності і легітимізацією цього акта на референдумі.

Гнучкість Л. Кравчука полягала не стільки у розв'язанні проблем, які здавалися (а нерідко й насправді були) нерозв'язними, скільки у вмінні відкладати їх на майбутнє без видимої шкоди для поточного стану речей. Кмітливі громадяни раніше від професійних політологів помітили цю особливість висунутого революційною добою лідера і поставилися до неї якщо не позитивно, то з розумінням. Прагматичне "маємо те, що маємо" увійшло в розмовну мову.

Л. Кравчук не випадково об'єднав референдум з президентськими виборами. Таке поєднання не залишало шансів на успіх іншим претендентам. Голова парламенту переконливо демонстрував суспільству свою здатність утримувати в республіці мир і спокій у тій катастрофічній ситуації, коли руйнувалися конструкції тоталітарного ладу і розпадалася ще недавно могутня наддержава.

Політичне становище після референдуму стабілізувалося. Але виборці, які проголосували за незалежну державу на чолі з досвідченим політичним діячем, даремно сподівалися на те, що країна наздожене за рівнем матеріального добробуту розвинуті демократії Європи. Ніхто не уявляв собі, наскільки міцно тримає мертве минуле громадян пострадянської України. Не уявляв собі цього й новообраний президент, весь політичний досвід якого був малокорисним за обставин, що змінилися.

Узагальнюючих досліджень про повернення пострадянських республік до демократії і ринкової економіки ще ніхто не встиг створити. Те, що відбувається на наших очах, нерідко позбавлене логіки й смислу. Та не варто у цьому звинувачувати окремих осіб. Посткомуністичні й особливо пострадянські країни опинилися в ситуації, яка не мала аналогів у попередній історії. Вони змушені просуватися вперед методом проб і помилок. Власне, коротке президентство Л. Кравчука якраз і являло собою найбільш яскравий приклад подібного просування.

При запровадженні президентської посади Верховна Рада внесла в Конституцію 1978 р. доповнення такого змісту: "Президент України є главою держави і главою виконавчої влади України". Разом з тим в Основному законі зберігалася норма, яка була ключовою в усіх радянських конституціях: "Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу України. Всі інші державні органи підконтрольні й підзвітні Радам народних депутатів".

Заснування президентської посади й обрання першого Президента України не припинило дії цієї норми. Виходило так, що Л. Кравчук опинився у неможливо складному становищі відразу після того, як оселився в Маріїнському палаці. Верховна Рада, яка до президентських виборів поводила себе досить слухняно у вправних руках голови, раптом перетворилася для нього на протидіючу силу.

Це протистояння між Президентом України і Верховною Радою мало не особистісний, а інституціональний характер. Радянські органи були складовою частиною диктаторського владного тандему "компартія — ради". Після позбавлення партійних комітетів влади й тим більше — після зникнення КПРС вся влада, що залишалася, по суті, диктаторською, зосередилася в системі рад. Верховна Рада як найвища ланка цієї системи була законодавчо-розпорядчою владою, а місцеві ради мали характер розпорядчих органів з правом виносити постанови, обов'язкові для утворюваних ними виконкомів. Верховна Рада теж мала "виконком" — Кабінет міністрів. Президент не вписувався в таку систему влади.

Однак ради завжди були не носієм диктатури, а "передавальним пасом" від партії до мас. Після зникнення партії з історичної арени можливості апаратників маніпулювати виборчим процесом обмежилися, а вплив електорату на ради відповідно зріс. Не маючи реальних повноважень, зіставлюваних з повноваженнями КПРС, ради не змогли задовільно реалізувати свою владу. Наслідком цього стало загальне падіння ефективності державного управління в усіх його ланках і послаблення авторитету влади. Посилилася некерованість процесами суспільного розвитку. Це негативно позначалося на повсякденному житті. Адже держава, як і раніше, залишалася власником і розпорядником переважної частки виробничих потужностей.

Тим не менш, керівні працівники радянських установ не бажали поступатися владою президентській виконавчій вертикалі, яку почав вибудовувати Л. Кравчук. Народні депутати не хотіли обмежуватися рутинною законотворчою роботою. Їх більше вабили розпорядчі функції влади. Адже вони були пов'язані з рухом матеріальних цінностей і кар'єрами працівників державного апарату.

Характерно, що лозунг повновладдя рад до запровадження посади Президента України Л. Кравчук цілком підтримував. Через три місяці після проголошення Декларації про державний суверенітет він прийняв рішення про заснування щоденної парламентської газети. З 1991 р. ця газета під назвою "Голос України" почала виходити. Замість звичного для радянських видань гасла "Пролетарі усіх країн, єднайтеся!" газета обрала інше: "Владу — Радам!" На противагу правилам орфографії термін "Ради" у множині писали з прописної літери, як у радянські часи (це гасло зникло з першої сторінки парламентської газети тільки через десять років).

Представницькі функції Президента України, особливо у міжнародній сфері, ніким не оспорювалися. Роль його як глави виконавчої влади теж не піддавалася сумніву, передусім з боку прем'єр-міністрів радянської школи — В. Масола і В. Фокіна. Однак конституційна розмитість повноважень призводила до постійного "перетягування ковдри" у відносинах між Президентом і парламентом. Прагнучи керувати країною за допомогою указів, Л. Кравчук заснував у лютому 1992 р. Державну думу як орган, який мав виробляти основні напрями і принципи діяльності установ виконавчої влади з питань внутрішньої й зовнішньої політики, економічного і соціального розвитку.

Поява Державної думи свідчила про намір Л. Кравчука не обмежуватися сферою виконавчої влади, а взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. У цьому була певна логіка, тому що законодавча діяльність не встигала за життям. Багато часу народні депутати витрачали на розв'язання поточних питань управління державою як на колективних засадах, тобто через розгляд справ у парламенті, так і на індивідуальній основі — лобістською діяльністю.

Появу Державної думи депутати зустріли в багнети. Наразившись на таку реакцію, Л. Кравчук через дев'ять місяців розпустив цей мертвонароджений орган. Більш актуальною справою для нього була побудова вертикалі виконавчої влади.

З подання Л. Кравчука Верховна Рада ухвалила в березні 1992 р. закон про запровадження посади представника Президента України. Встановлювалося, що він є найвищою посадовою особою виконавчої влади, тобто главою місцевої адміністрації в областях, районах і містах центрального підпорядкування. В його функції входило забезпечення реалізації законів і розпоряджень законодавчої та виконавчої влад, контроль за діяльністю місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємств, організацій та установ незалежно від підпорядкування й форм власності. Однак представник Президента України не мав повноважень скасовувати рішення виконавчих комітетів рад навіть у випадку, якщо вони суперечили закону. Він міг лише тимчасово призупинити їхню дію на час розгляду конфліктної ситуації в судовому порядку.

Відносини між представниками президентської і парламентської вертикалей влади залишалися неокресленими. Під час внесення змін та доповнень у Закон України про представників Президента в березні 1993 р. Верховна Рада внесла уточнення: голови обласних і районних рад залишаються найвищими посадовими особами в своїх регіонах. Подання Л. Кравчука про те, що ними мають стати представники Президента України, було проігнороване.

Від "перетягування ковдри" між Президентом і Верховною Радою сильно страждала урядова діяльність. За Конституцією 1978 р. глава уряду, який висувався на свою посаду Президентом, мав затверджуватися голосами половини складу депутатів Верховної Ради плюс один голос (226) і був підзвітний парламенту в своїх діях. Якщо він мав намір здійснювати

продумані й узгоджені дії у неймовірно важкій ситуації переходу до ринку, то повинен був думати, як прослизнути між Сциллою президентської адміністрації і Харибдою малоструктурованих у політичному відношенні народних депутатів. Найголовнішим, однак, було те, що прем'єр-міністр залишався сам на сам з мільйонами людей, заробітна плата або пенсії яких прямо залежали від стану державного бюджету.

У квітні 1991 р. хвиля страйкових виступів, активну роль у яких відігравали студенти, змусила В. Масола подати у відставку. На чолі Кабінету міністрів було поставлено досвідченого урядовця В. Фокіна, який в уряді В. Масола працював першим заступником прем'єр-міністра. В. Фокін протримався 17 місяців, впродовж яких економічне становище країни невпинно погіршувалося.

Погіршення економічного становища в Україні було наслідком переплетення ряду причин. Безумовно, у першу чергу воно пояснювалося ціновими зрушеннями, викликаними переходом від командної до ринкової економіки. Найбільш рельєфно катастрофічне для народного господарства України зростання цін проявилося в сфері енергопостачання.

Починаючи пропагандистську кампанію за незалежність, активісти Народного руху розклеювали статистичні таблиці з даними про душове виробництво головних видів промислової продукції в Україні і про виробництво національного доходу на душу населення. Таблиці були цілком переконливі. За десятиліття розвитку у складі єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу республіка досягла істотних результатів у розвитку економіки. Однак ці таблиці не показували всієї глибини залежності України по енергоносіях від інших регіонів СРСР.

Українське господарство завжди постачалося власним вугіллям — донецьким. Довгі десятиліття Україна була основною паливною базою Російської імперії і СРСР. Після того, як вугілля почало витіснятися більш дешевими видами палива, промисловість та інші галузі виробництва в усьому світі стали залежними від нафти і газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було обмаль, а поклади шебелинського газу швидко вичерпалися. Впродовж останніх 30 років існування Союзу РСР нафта й газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів. При цьому нафтогазове паливо реалізувалося за цінами, що в десятки разів поступалися світовим. Командна економіка радянського типу могла собі дозволити такі диспропорції, але платила за це майже цілковитим браком енергозберігаючих технологій.

Після відкриття кордонів процес вирівнювання цін став неминучим. Найбільш вражаючий розрив із світовими цінами спостерігався якраз у паливно-енергетичному комплексі. Наслідком цього було спотворення реальної картини виробництва національного доходу в міжреспубліканському розрізі. Коли Україна стала платити справжню ціну за спожитий газ і нафту Росії й Туркменії, питома вага витрат на енергоносії в продукції, яку вона виробляла, істотно зросла. Це автоматично підвищило сукупні витрати виробництва й відповідно зменшило масу обчисленого національного доходу.

Справді, Україна у 1970 р. давала понад 250 млн т умовного палива, а споживала — тільки 210 млн т. У 1990 р. республіка вже була паливодефіцитною і завозила нафту й газ у величезних кількостях: в перерахунку на світові ціни — до 15 млрд доларів США. За 1992 рік Росія підвищила ціну на нафту до 27 % світової, ціна за газ залишалася на рівні 7 % світової. За 1993 рік ціна на обидва види палива дійшла до 100 % світової [6].

Економія палива за рахунок запровадження енергозберігаючих технологій була неможливою. Навпаки, відсутність коштів на забезпечення по-

точних заходів щодо економії палива в умовах економічної кризи призвела до істотно більшого споживання дефіцитних енергоносіїв. Як результат, енергомісткість виробництва збільшилася з 1991 по 1994 рр. на 54 % [7].

Замінити куповане в Росії і Туркменії паливо вітчизняним також було неможливо. По-перше, устаткування підприємств давно пристосували для споживання нафти і газу замість вугілля. По-друге, вуглевидобуток не зростав, а скорочувався. По-третє, після Чорнобильської катастрофи були переглянуті всі плани використання атомної енергії в бік істотного зменшення. В результаті сукупної дії цих чинників споживання енергоносіїв стало найвужчим місцем економіки.

Не менш важливою причиною особливих труднощів, з якими зустрілася українська економіка після розпаду Радянського Союзу, був високий ступінь її мілітаризації. За директивами з центру промисловість республіки в радянські часи розвивалася в інтересах воєнно-промислового комплексу. Підприємства самого ВПК і обслуговуючі галузі були основою важкої промисловості. За оцінками спеціалістів, воєнно-промисловий комплекс поглинав на початку 90-х рр. від 30 до 40 % обсягу промислового виробництва. На задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше 18 % промислової продукції власного виробництва [8]. Після припинення загальносоюзного фінансування промисловість ВПК стала нагадувати рибу, викинуту на пісок.

Структурна перебудова такої промисловості, переорієнтація її на задоволення попиту широкого споживача вимагали капіталовкладень і тривалого часу. Ні коштів, ні часу на масштабну реструктуризацію промисловості не знайшлося. Тим часом попит населення на промислову продукцію став задовольнятися за рахунок імпорту. Після лібералізації торгівлі товари західних фірм негайно заполонили український ринок. Той невеликий сегмент вітчизняної промисловості, який завжди орієнтувався на широкий ринок, виявився неконкурентоспроможним і почав занепадати.

На перший погляд, так звані "базові галузі" української промисловості, передусім вуглевидобувна і металургія, були винятково розвинутими. В них працювали сотні тисяч кваліфікованих робітників і спеціалістів. За випуском промислової продукції на душу населення Україна перебувала на перших місцях серед європейських країн. Здавалося, що переорієнтувати продукцію базових галузей з ВПК на підприємства, що обслуговували потреби населення, не становитиме особливих труднощів.

Насправді це виявилося майже неможливим. Технічний рівень базових галузей був низьким, тому що вони вже з кінця 60-х рр. не користувалися увагою Держплану СРСР. У розвиткові нових потужностей віддавалася перевага регіонам з більш сприятливими техніко-економічними показниками виробництва. Зокрема, Донбас відчував гострий дефіцит коштів на технічне оновлення виробництва, тому що загальносоюзні централізовані капіталовкладення спрямовувались у добувну й обробну промисловість Кузбасу.

Технічний рівень промисловості, яка працює в умовах ринку, не залежить від темпів її зростання за рахунок нових потужностей. Коли нові підприємства або нові цехи на діючих підприємствах зовсім не будувалися, технічний рівень існуючого виробництва зростав за рахунок вилучення застарілого устаткування і переобладнання виробництва новими, більш досконалими машинами та механізмами. Інакше промислова продукція ставала неконкурентоспроможною.

Так могла розвиватися й радянська промисловість. Однак за цією схемою дозволялося діяти лише підприємствам воєнно-промислового комплексу. Вони не мали права виробляти неконкурентоспроможну (в умовах

"холодної війни") продукцію. Та всередині СРСР конкуренції не існувало, держава була єдиним власником всієї промисловості. Як правило, це призводило до уповільненого технічного оновлення існуючих потужностей. Промисловість, яка ніколи не відчувала проблем із збутом (до початку операційного року було вже відомо, кому, що і в яких кількостях постачати), не мала потреби постійно вдосконалювати якість продукції за рахунок технічного переозброєння.

Тому галузі промисловості з обмеженим рівнем капіталовкладень катастрофічно швидко старіли. Існуючі потужності десятиліттями майже не оновлювалися коштом амортизаційних відрахувань. Частка амортизації, що призначалася для цілей оновлення виробництва (реновація), вилучалася в бюджет, після чого використовувалася для фінансування нового будівництва, найчастіше — в інших галузях і на інших територіях.

Реновація входила у собівартість продукції. Можливість додаткового (понад фонд нагромадження у національному доході) фінансування капітальних вкладень у галузі, що вважалися пріоритетними, штучно прискорювала темпи їх зростання. Разом з цим це призводило до швидкого знекровлення галузей, які недоотримували створювані в них амортизаційні кошти і водночас волею загальносоюзних відомств позбавлялися достатньої кількості асигнувань на нове будівництво. В Україні до них належали не тільки галузі паливно-металургійного комплексу, а й легка та харчова промисловість. На багатьох підприємствах використовувалася техніка 20— 30-х рр., постійно відроджувана шляхом капітальних і поточних ремонтів. Кошти на ремонтні роботи давала друга половина амортизаційних відрахувань, яка не вилучалася у підприємств і часто становила єдине джерело для підтримання машин та механізмів у працездатному стані. Експлуатація застарілої техніки призводила до виробництва низькоякісної продукції, перевитрат сировини, матеріалів і палива, погіршення економічного стану. Низький технічний рівень вуглевидобутку загострив проблему безпеки праці. З кожним роком у Донбасі зростала кількість нещасних випадків під час видобутку вугілля.

Внаслідок всього цього величезний індустріальний потенціал української промисловості в умовах ринку виявився вкрай недосконалим. Базові галузі спромоглися вийти на міжнародний ринок тільки з напівфабрикатами. Нерідко останні продавалися за цінами нижче собівартості. Така торгівля була економічно невигідна, але давала тверду валюту.

Розпад Радянського Союзу негативно вплинув на економічне становище кожної з колишніх союзних республік. Проте наслідки дезінтеграції єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу меншою мірою позначалися на Росії й більшою — на інших республіках, які істотно поступалися їй за територією та економічним потенціалом. Ця особливість випливала із самої суті командної економіки — її централізації.

Союзні відомства будували в усіх республіках підприємства — гіганти. Їм було зручно управляти великими заводами, продукція яких задовольняла потреби великого регіону або навіть усієї країни. Промисловість загальносоюзного підпорядкування була цілісним самодостатнім організмом і зовсім не залежала у фінансовому і техніко-економічному відношеннях від території, на якій розміщувалася.

Загальносоюзним міністерствам та відомствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Внаслідок цього республіка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина промислової продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках. У ВПК частка готової продукції взагалі була мізерною — не більше 3 % [9].

Після розпаду СРСР загальносоюзна промисловість перетворилася на тіло без голови. Певний час ще підтримувалися налагоджені роками виробничі зв'язки, хоч одразу почалися труднощі з фінансуванням. Незабаром стали відчуватися перебої з матеріально-технічним постачанням.

Вихід з налагодженої системи господарських зв'язків ініціювала не Росія, яка була зацікавлена утримати колишні союзні республіки всередині свого економічного організму хоча б з політичних причин. Він був зумовлений більшою мірою прагненням політичного керівництва України утвердити незалежність новонародженої держави переорієнтацією економіки на Захід. Господарству України така нерозумна політика дорого обійшлася. Продукції українських підприємств на Заході ніхто не чекав, вона була неконкурентоспроможною. Припинення або скорочення традиційних зв'язків залишало сотні підприємств без споживача, а відповідно — й без фінансування. Падіння виробництва в Україні у 1993 р. порівняно з 1990 р., прийнятому за 100 %, становило по валовому суспільному продукту 75,2 %, по обсягу промислової продукції — 82,2 %, по обсягу сільськогосподарської продукції — 78,2 %. Не менш як на третину недобір продукції зумовлювався скороченням зв'язків з колишніми союзними республіками [10].

Звичайно, економічна криза 90-х рр. була успадкована в багатьох своїх компонентах від радянських часів. Однак чим далі, тим більше на тяжке економічне становище накладали глибокий відбиток недоліки в політиці українського керівництва. Воно не знало, яким чином реагувати на конкретні прояви кризи, або не мало політичної волі для адекватної реакції, або, нарешті, було нездатним внаслідок внутрішніх розбіжностей опрацювати послідовну економічну політику. Верховна Рада і Президент України надто часто демонстрували замість продуманої політики хаотичні й суперечливі, позбавлені всякої внутрішньої логіки дії. Українська політична еліта була недосвідченою і несміливо приймала власні рішення, тому що її раніше привчили тільки виконувати вказівки союзного центру. Ринкові перетворення були позбавлені інтелектуального забезпечення, яке враховувало б національні інтереси. Найчастіше за все вони здійснювалися шляхом сліпого копіювання рішень, опрацьованих або в Росії, або в країнах розвинутого ринку. Як правило, закони, що приймалися за порадами західних експертів, були відірваними від реальності. Невідповідність між новим законодавством і економічною практикою призводила до істотного послаблення, а подекуди й фактичного усунення впливу держави на розвиток економіки. Таким чином в Україні створювалася легітимна основа для криміналізації народногосподарського життя. Дрібні і великі функціонери могли цілком безперешкодно привласнювати "нічийну" власність, користуючись здійснюваною ними владою.

Тривалий етап перебування української економіки у стані напівколапсу — напівхаосу пояснювався не тільки недосвідченістю або недостатньою інтелектуальністю, але й злою волею багатьох представників колишньої компартійно-радянської номенклатури, яка гарячково міняла владу на власність. Відсутність запобіжників, здатних попередити використанню влади в інтересах особистого збагачення, була зовсім не випадковим явищем.

Україна входила в ринок слідом за Росією. Росія істотно менше постраждала від розриву економічних зв'язків, тому що, як зазначалося вище, мала більшу кількість підприємств із замкнутими в межах власних кордонів циклами виробництва. У неї був стартовий капітал для ринкових реформ у вигляді "валютних" природних багатств — нафти, газу, золота, алмазів тощо. Від СРСР Росія успадкувала кадровий та інституціональний потенціал для реформ. В Україні подібного потенціалу до здобуття незале-

жності не існувало, і їй доводилося на порожньому місці створювати такі установи, як Національний банк, експортно-імпортні організації, посольства і консульства. Нарешті, в Росії існувала, а в Україні була відсутньою політична воля для реформування народного господарства. Найгостріша продовольча криза у промислових регіонах Росії змусила її керівництво кинутися у вир реформ без особливих роздумів.

Входження в ринок у Росії відбувалося за порадами МВФ та інших фінансових організацій шляхом відмови від директивного втручання в народногосподарські процеси. Такий курс назвали "гайдарономікою", за прізвищем батька російських реформ Є. Гайдара. Вважалося, що утворюваний ринок сам регулюватиме попит і пропонування товарів, курс валют, величину заробітної плати тощо. Однак експерти МВФ, у тому числі величини світового масштабу, відштовхувалися від цілком іншої економічної реальності. Їхні рекомендації нагадували спроби людини витягнути саму себе з болота за волосся. Реальні грані "гайдарономіки" виявилися більше схожими на цілком рутинну для радянської дійсності практику штучного обмеження матеріальних потреб працюючих, ніж на ринкові реформи західного типу. В основі цієї економічної політики, яку перейняли й українські реформатори, корінилася лібералізація цін. В усіх випадках вона призводила до різкого падіння реальних доходів населення. Лише після того як воно ставало фактом, держава підвищувала рівень зарплат, пенсій та інших соціальних виплат, щоб компенсувати втрати. Тобто тягар інфляції покладався винятково на населення. Подолання цінових і вартісних диспропорцій за рахунок неповної оплати робочої сили суперечило самій суті ринкових реформ. Адже виробництво не може існувати без платоспроможного попиту споживачів.

Росія мала можливість більш-менш своєчасно компенсувати втрати свого населення від лібералізації цін за рахунок валютних надходжень. Ідучи слідами Росії, українські уряди змушені були ігнорувати становище власних громадян. У першу чергу вони турбувалися (не завжди, однак, результативно) про своєчасне відрахування плати за енергоносії в російський бюджет.

Оцінюючи досвід перших українських урядів (в тому числі й власного) у здійсненні реформ, Л. Кучма на науковій конференції, присвяченій ринковим трансформаціям (Київ, листопад 2000 р.), висловився таким чином: "Формула, яка була визначена вже на старті реформ і витримувалася впродовж наступних років — спочатку реформи, а потім вирішення соціальних завдань — виявилася не просто помилковою, а й глибоко деструктивною. На практиці вона звелася до добре відомого: реформи — за рахунок соціальних чинників. У цілому ряді випадків демонтовано навіть ті соціальні здобутки, які свого часу були запозичені західними країнами. Усе це стало повною протилежністю реформам, що здійснювалися, наприклад, у Німеччині Людвігом Ерхардом, а також в інших країнах повоєнної Європи, де завжди і в усьому був визначальним принцип соціальної спрямованості економічних перетворень" [11].

Висловлені тут думки є результатом осмислення закономірностей переходу від командної до ринкової економіки. Коли перехід починався, жодний політик або вчений не міг уявити собі, якою повинна бути відповідна йому економічна стратегія. Пострадянську реальність всі бачили в чорно-білому варіанті: або знову пірнути в безодню командної економіки, або повернутися на магістральні шляхи розвитку світової цивілізації — до ринку, демократії, громадянського суспільства.

Реформатори початку 90-х рр. у Росії й Україні робили ставку на сліпий автоматизм об'єктивних економічних законів. Ніхто з них не відчував

небезпеки появи нової тоталітарної мутації суспільно-економічного ладу — комунізму з "капіталістичним обличчям". Про усвідомлення небезпеки спроб реалізувати в посткомуністичних суспільствах рафіновані економічні рецепти країн Заходу свідчила поява на політичній арені В. Чорномирдіна. Засуджуючи теорію і практику "гайдарономіки", він висловився афористично: "хотіли як краще, а вийшло як завжди".

Відчувши соціальну небезпеку "гайдарономіки", Б. Єльцин відмовився від послуг "молодих реформаторів" і звернув свої погляди в бік господарників з великим досвідом практичної роботи. В аналогічній ситуації Л. Кравчук зупинив свій вибір на представникові директорського корпусу у Верховній Раді — Л. Кучмі.

З 1982 р. Л. Кучма працював першим заступником начальника і генерального конструктора КБ "Південне", а з 1986 р. — генеральним директором виробничого об'єднання "Південний машинобудівний завод". Л. Кучму і його завод — одне з найбільших в Радянському Союзі підприємств — майже не знали, тому що основною продукцією "Південмашу" були міжконтинентальні і космічні ракети.

13 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила Л. Кучму прем'єр-міністром України. 27 жовтня за поданням Кучми Л. Кравчук призначив своїми указами членів уряду, серед яких здебільшого були відомі політики і спеціалісти. Першим віце-прем'єр-міністром України став І. Юхновський, віце-прем'єр-міністром з питань промисловості та будівництва — В. Євтухов, з питань економічної реформи — В. Пинзеник, з питань паливно-енергетичного комплексу — Ю. Іоффе, з питань гуманітарної політики — М. Жулинський [12].

Восени 1992 р. уже визначилися катастрофічні наслідки лібералізації цін, започаткованої в Росії на початку року. В Україні вона відбувалася одночасно з Росією. Надто тісно пов'язане з російською економікою, українське господарство змушене було йти чужим курсом.

За перший рік лібералізації ціни на газ зросли в 100, а на нафту — в 300 разів. Підвищення цін на паливо почало розкручувати спіраль інфляції. На початку 1992 р. були введені купонокарбованці багаторазового користування як попередники повноцінної національної валюти — гривні. У середині року Україна вийшла з рубльової зони. Гривневі купюри були віддруковані і зберігалися у сховищах Національного банку. Однак погіршення ситуації в економіці зробило неможливою грошову реформу. За рік купонокарбованці знецінилися в 21 раз [13].

Почалася обвальна бартеризація зовнішньої торгівлі. Експортні поставки за бартером здійснювались, як правило, за зниженими цінами, а імпортні — за завищеними. Багато спритних людей, які зайнялися в цей час зовнішньоторговельними операціями, здобули на різниці в цінах (яка не могла бути "ухоплена" оподаткуванням) мільйонні прибутки в американських доларах. Об'єктом спекулятивних операцій найчастіше були метал і паливні ресурси. В Донецько-Придніпровському економічному регіоні, де розміщувалися відповідні галузі промисловості, почали формуватися могутні господарсько-політичні клани.

Новий прем'єр-міністр 18 листопада 1992 р. виклав у парламенті програму першочергових заходів щодо подолання кризи. Доповідь була гранично відвертою. Всі бачили, а часто й на собі відчували господарський занепад, зубожіння найменш соціально захищених категорій населення, зухвалість нуворишів, що наживалися на цілком легальному через недосконаліть законів розкраданні державного майна. Проте вперше у цій доповіді прем'єр-міністра окремі прояви економічних негараздів злилися в цілісну картину господарського розвалу. "Країну ми розвалили", — підсу-

мував Л. Кучма у виступі, який шокуюче подіяв на депутатів [14]. Вони дали згоду на додаткові повноваження Кабінету міністрів для здійснення економічних реформ.

У 1993 р. українська економіка вперше відчула всю силу нафтогазової залежності від Росії, яка підвищила ціни на енергоносії до рівня світових. Інфляція переросла в гіперінфляцію, купонокарбованці знецінилися в 103 рази. Частка оплати праці у виробленому національному доході зменшилася до 35 % проти 59 % у 1990 р. Національний доход зменшився у 1993 р. до 60,6 % порівняно з 1990 р. [15] У цій ситуації додаткові повноваження уряду Л. Кучми не спрацювали, а відносини з Л. Кравчуком загострилися.

Для Президента України новий прем'єр-міністр виявився не таким поступливим, як попередні. Навесні 1993 р. Л. Кучма зробив спробу підпорядкувати собі представників Президента в областях шляхом введення їх до складу Кабінету міністрів. Президент його не підтримав. Натомість Л. Кравчук запропонував парламенту дозволити йому безпосередньо керувати урядом і приймати укази з неврегульованих законодавством економічних питань на час до прийняття парламентом відповідного закону. Верховна Рада його не підтримала. Не погодилася вона і на відставку Л. Кучми, яку прем'єр-міністр запропонував, дізнавшись про це подання. Навпаки, саме Л. Кучма дістав повноваження видавати декрети, що заповнювали законодавчий вакуум або навіть могли змінювати в певних межах чинні закони.

У червні 1993 р. Л. Кравчук підписав указ про створення надзвичайного комітету всередині Кабінету міністрів з питань оперативного управління народним господарством. Комітет на чолі з прем'єр-міністром мав зайнятися реалізацією заходів щодо стримування інфляції, стабілізації виробництва, соціального захисту населення. Однак Л. Кучма, з яким проект указу не був погоджений, відмовився його виконувати. Президент змушений був відкликати указ і докорінно скоротити штат своєї адміністрації, ліквідувати в ній комісії та ради, які дублювали структури Кабінету.

Втім, Л. Кучма і Л. Кравчук так і не змогли дійти згоди. Після кількох наполегливих прохань Верховна Рада дозволила голові уряду піти у відставку у вересні 1993 р.

5. Поворот 1994 р.

На початку 90-х років українське суспільство залишалося слабоструктурованим. Колишня компартійно-радянська номенклатура продовжувала утримувати в своїх руках політичну й економічну владу, хоча трансформувалася в організаційно не оформлений клан. Представники партії влади були в основному безпартійними. Безпартійність цього клану становила наслідок заборони КПРС і низького рейтингу політичних партій серед виборців.

До партії влади увійшли лише ті представники номенклатури, які пройшли чистку виборами. Конкурентів на владу у них не виявилося. КПРС десятиліттями відбирала собі за допомогою добре налагодженої системи підготовки кадрів найздібніших людей з усіх верств суспільства. Ті, хто пробував під антикомуністичними гаслами витіснити компартійних функціонерів, зазнавали здебільшого невдачі: кваліфікація мітингових політиків була низькою. Партія влади, однак, не заперечувала проти включення до своїх лав професійно придатних політиків нової хвилі.

Політичне структурування суспільства започаткували партії лівого спрямування. Появу лівих партій слід кваліфікувати як процес регенерації

забороненої КПРС в умовах невпинного погіршення матеріального добробуту населення. Оскільки тривале панування КПРС сформувало недовіру суспільства до політичних партій, навіть вони масовими не стали.

Першою у лівому спектрі політичного життя з'явилася Соціалістична партія України (СПУ). На установчому з'їзді у жовтні 1991 р. оголосили, що СПУ має 60 тис. членів. За незалежними оцінками реальна кількість соціалістів була вдвічі меншою. 90 % членів партії під час її реєстрації виявилися вихідцями із забороненої КПУ. Надалі вона теж поповнювалася майже виключно комуністами [16]. Намір засновника СПУ О. Мороза осучаснити ідеологію і політику партії зазнав невдачі. Партія не стала соціал-демократичною, за ідеологією вона мало відрізнялася від колишньої КПРС.

У 1992 р. провела установчу конференцію Селянська партія України (СелПУ). Її створили голови колгоспів і директори радгоспів з метою відстоювання своїх інтересів у парламентсько-урядових інстанціях. Фактичним організатором і керівником СелПУ був міністр сільського господарства О. Ткаченко, номінальним головою партії — директор радгоспу на Херсонщині С. Довгань. Партійний актив міцно тримався за ті постулати комуністичної доктрини, які забезпечували його вплив на селі: державну власність на землю, централізоване державне забезпечення аграрного сектора, колгоспно-радгоспний лад. На момент реєстрації було оголошено, що партія має 65 тис. членів [17]. Насправді це була партія-фантом без реально організованої членської маси. Однак вона мала відчутний вплив на селі, тому що об'єднувала в своїх лавах аграрний директорат.

З 1993 р. розгорнулася кампанія по реабілітації КПУ і створенню комуністичних осередків на місцях. Проголошуючи політичний плюралізм, партія влади не мала законних підстав, щоб зупинити цей процес. Вона не скасовувала заборони КПУ у складі КПРС, бо остання могла б претендувати на відновлення майнових прав. Проте у травні 1993 р. президія Верховної Ради встановила: "Громадяни України, які поділяють комуністичні ідеї, можуть створювати партійні організації у відповідності до чинного законодавства України". Після зняття правових перешкод у Донецьку в червні 1993 р. відбувся "відновлювальний" з'їзд КПУ. Наприкінці 1993 р. у цій партії налічувалося 120 тис. членів [18].

У правому спектрі політичних сил безроздільно панував Народний рух України. У документах III з'їзду НРУ (лютий — березень 1992 р.) проголошувалося, що він виступатиме за консолідацію суспільних сил, які підтримують державотворчий процес, але перебуватиме у конструктивній опозиції до виконавчих структур влади. З'їзд обрав трьох співголів НРУ — І. Драча, М. Гориня і В. Чорновола, які по-різному ставилися до влади. Зокрема, І. Драч і М. Горинь були настроєні брати активну участь у державотворчому процесі. Представники Руху зайняли в уряді Л. Кучми три ключові посади, у тому числі першого віце-прем'єр-міністра. Ті, хто волів боротися з партією влади, згуртувалися навколо В. Чорновола. Останній взяв курс на перетворення НРУ із слабо оформленого громадсько-політичного об'єднання в політичну партію.

Перетворення Руху завершилося на IV з'їзді в грудні 1992 р. Чисельність нової партії не перевищувала 30 тис. членів (у 1990 р. Рух об'єднував 600 тис. чол.), а через рік зросла удвоє [19]. Помилково перебільшуючи вплив НРУ на населення, В. Чорновол взяв курс на розпуск Верховної Ради і проведення нових виборів на багатопартійній основі. Проте розпочата кампанія по збиранню підписів для проведення референдуму щодо дострокового розпуску парламенту провалилася. Невдачею Чорновола скористалися інші претенденти на роль партійних лідерів. Навесні 1993 р. з Руху виділилася нова партія, яка теж використала популярну назву: Все-

народний рух України. Однак її лідер Л. Скорик даремно сподівалася створити "всенародну" партію. Це утворення непомітно зникло.

Найбільш впливовою силою в Русі до його перетворення в структуровану політичну організацію була Українська республіканська партія. Ідеологія УРП утвердилась як національно-демократична і поміркована, що влаштовувало не всіх республіканців. Черговий з'їзд у травні 1992 р. обрав головою цієї партії М. Гориня. Безпосередньо на з'їзді від республіканців відкололося радикальне крило на чолі із С. Хмарою, яке перетворилося на карликову партію. Однак УРП зберегла свої організації майже в кожній області України, хоч і не стала масовою.

Окремі політичні діячі почали формувати "під себе" партії центристського спрямування. Попри байдужість населення до політичних партій для лівих і правих сил ще існувала певна соціальна база. Центризм, однак, зовсім не знаходив собі прихильників. Тому новоутворювані партії залишалися карликовими. На початку 1992 р. відомий політик, заступник голови Верховної Ради В. Гриньов зробив спробу створити на їх основі об'єднання демократичних сил "Нова Україна". Нова політична структура в перші місяці існування виглядала як перспективна політична сила. Проте зібрані під дахом "Нової України" різноманітні течії не змогли консолідуватися. В об'єднанні почалася боротьба між прибічниками ліберально-консервативної і соціал-демократичної ідеологій, а також, що істотніше, між окремими лідерами. Недостатня увага до соціальних питань позбавила "Нову Україну" масової підтримки. Спроби спертися на підприємницькі кола теж зазнали невдачі внаслідок майже цілковитої відсутності в країні цієї соціальної верстви.

На кінець 1993 р. загальна чисельність зареєстрованих політичних партій не перевищувала 400 тис. чол [20]. Міжпартійні суперечності програмного і тактичного характеру були гострими, хоча половина партійних лідерів у минулому мала квиток члена КПРС. Багатопартійна система існувала сама по собі, на певній відстані як від основної маси населення, так і від владних структур. Залишалося незрозумілим, яка партія знаходилася при владі, а яка перебувала в опозиції. Тим не менш, у перші роки незалежності виникли передумови для структурування політичного життя. Суспільство переставало бути атомізованим, тобто роз'єднаним на персональному рівні, а тому цілком залежним від волі політичних лідерів.

Після відставки Л. Кучми Президент України дістав можливість взяти керівництво урядом у власні руки. Виконання обов'язків прем'єр-міністра Л. Кравчук поклав на першого віце-прем'єр-міністра Ю. Звягільського, але не робив спроб затвердити його на цій посаді. Було створено Координаційний комітет з питань здійснення ринкових реформ і подолання економічної кризи. До цього консультативного органу при Президенті увійшли Ю. Звягільський, голова Верховної Ради І. Плющ, голова правління Національного банку В. Ющенко, міністр фінансів Г. П'ятаченко, міністр економіки Р. Шпек, а також підприємці, банкіри, науковці [21]. Формування нового уряду Л. Кравчук здійснив самостійно. Проте всі ключові міністри попереднього уряду залишилися на своїх посадах.

Криза у відносинах Президента України і Верховної Ради, одним з епізодів якої стала відставка Л. Кучми, була розв'язана зобов'язанням обох сторін звернутися до народу з проханням підтвердити мандат на владу. 24 вересня 1993 р. Верховна Рада ухвалила провести дострокові вибори в парламент 27 березня, а Президента України — 26 червня 1994 р.

Л. Кравчук дістав не тільки можливість керувати урядом, але й час для ринкових перетворень. Цей час, однак, було змарновано. Прагнучи зупинити гіперінфляцію (за 1993 рік купонокарбованець знецінився в 103 ра-

зи), уряд припинив економічну лібералізацію. Восени 1993 р. було закрито торги міжбанківської валютної біржі й запроваджено фіксований валютний курс. Відновилося ліцензування експорту багатьох видів продукції. По суті, було зроблено спробу знову перевести економіку на ручне управління.

Національний банк України розпочав жорстку дефляційну політику. В липні 1994 р. він добився найнижчого (2.1 відсотка) рівня інфляції за попередні три роки. Однак монетарні обмеження не підкріплювалися зниженням бюджетних витрат або збільшенням прибуткових статей бюджету. Приборкання інфляції досягалося головним чином утворенням заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій та інших соціальних витрат, а також зростанням неплатежів за товари і послуги в народному господарстві [22].

Подібні явища спостерігалися і в Росії. Україна у реформах йшла російським шляхом, хоч у неї не було природних ресурсів, співставних з російськими. Тому параметри української платіжної кризи перевищили заборгованість російських підприємств та організацій майже вдесятеро. У березні 1994 р. Б. Єльцин назвав кризу неплатежів у російській економіці явищем, що загрожує національній безпеці [23]. В Україні ніхто не бив на сполох, зважаючи на виборчі кампанії, що наближалися. Однак у молодій державі нагромаджувався величезний інфляційний потенціал, що реально загрожувало її незалежності.

Запровадження примусового курсу купонокарбованця щодо долара і рубля призвело до зростання оборотів тіньової економіки, колосального посилення корупції в державному апараті, величезних перевитрат виробників під час експорту продукції і відпливу капіталів за кордон. За різними оцінками, наприкінці 1994 р. у розпорядженні вітчизняних власників на території України зберігалося від 2 до 4 млрд, а поза її межами — від 10 до 20 млрд доларів США [24]. Відплив валюти знекровлював економіку.

Щоб скоротити емісію не забезпечених товарною масою грошей, уряд почав збільшувати частку податків. В Україні було встановлено найвищу в світі ставку прибуткового податку з громадян у розмірі 90 %. Одночасно було збільшено ставку податку на додану вартість з 20 до 28 %, що призвело до росту цін при обмеженій купівельній спроможності населення, скорочення обсягу продаж, а відтак — до зменшення податкових надходжень [25]. Недосконалість податкової системи знову-таки призводила до гіпертрофованого зростання тіньової економіки, згортання виробничої та комерційної діяльності.

Такою була ціна відмови від ринкових реформ в умовах розпаду командної економіки. Експерти Міжнародного валютного фонду засвідчили, що економічна ситуація в Україні в 1994 р. стала гіршою, ніж у будь-якій країні, за винятком воюючих. Цей рік приніс найбільший, за світовими стандартами, спад промислового виробництва — майже 28 %. У серпні 1994 р. індекс реального обсягу промислової продукції проти рівня 1990 р. становив 51,2 %. Тобто промислове виробництво скоротилося вдвічі [26].

Вибори до Верховної Ради 1994 р. проводилися на багатопартійній основі, але за мажоритарним принципом, який виключав активну роль політичних партій. Була збережена норма голосування в два тури, як і на виборах 1990 р. Щоб бути обраним, кандидат у депутати мав набрати 50 % голосів зареєстрованих виборців при 50 %-ній явці на вибори.

Комуністи і соціалісти йшли на вибори під гаслами соціального реваншу. В їх передвиборчих програмах передбачалося: скасування посади Президента України (у комуністів — конституційною більшістю Верховної Ради, у соціалістів — шляхом референдуму); визнання необхідності подвійного громадянства; ефективний контроль за зовнішньоекономіч-

ною торгівлею та валютними доходами (у комуністів), запровадження державної монополії зовнішньої торгівлі з поступовою лібералізацією (у соціалістів); перехід до лімітованого розподілу за доступними цінами мінімуму товарів першої необхідності (у комуністів), грошова реформа конфіскаційного типу (у соціалістів) [27].

Економічні заходи, які принципово не відрізнялися від перелічених вимог лівих партій, уряд Ю. Звягільського здійснював з осені 1993 р. Саме вони за відсутності диктатури, в умовах якої тільки й могла функціонувати командна економіка, спричинили цілковитий господарський розвал.

Зубожілі люди у відчаї все частіше починали запитувати: якщо керманичі держави неспроможні забезпечити життєдіяльність незалежної України, то чи не краще було б відродити Радянський Союз? Під час виборів 1994 р. деякі кандидати пропонували найпростіший спосіб вирішення проблеми енергоносіїв — приєднання до Росії.

Передвиборна програма КПУ була обережнішою. В ній ішлося про "відродження на принципово нових засадах союзу братерських народів, входження України як повноправного члена до Економічного союзу СНД". Соціалісти говорили тільки про "відновлення і розвиток братніх стосунків" [28]. У це гасло можна було вкласти різний зміст.

У виборах 27 березня і 10 квітня 1994 р. взяли участь 32 політичні партії. Виборці по-різному реагували на бездіяльність владних структур перед обличчям кризи. По-перше, переважна більшість народних депутатів попереднього скликання, яка балотувалася на новий строк (138 з 188), не була обрана. По-друге, багато виборців залишилися вдома, демонструючи свою недовіру до всіх кандидатів. За два тури було обрано тільки 338 депутатів з 450 [29].

У нових турах голосування в 1994 р. було обрано ще 67 депутатів, після чого їх загальна кількість дійшла до 405. Хоча партії висували своїх кандидатів в усіх виборчих округах, вони здобули тільки 178 мандатів, 227 місць у парламенті належало безпартійним.

Більше половини мандатів, здобутих партіями, прийшлися на частку КПУ — 90. Ще 13 партій, які спромоглися провести своїх представників у парламент, усі разом дістали 88 мандатів. За кількістю місць Народний рух опинився на другому місці (20 мандатів), СелПУ — на третьому (19), СПУ — на четвертому (15), УРП — на п'ятому (11). Інші партії-переможці були представлені одним або кількома депутатами [30].

У грудні 1994 р. Центральна виборча комісія запропонувала припинити виборчий марафон і відкласти на рік призначення виборів у 44 округах, де вони тричі визнавалися за такі, що не відбулися через неявку виборців або депутата не було обрано. Парламент погодився з пропозицією. Навіть у 1998 р. — останньому для Верховної Ради України 13-го скликання 32 мандати не мали своїх господарів [31].

На виборах комуністи і соціалісти були конкурентами, але після них виступили єдиним блоком. Головою Верховної Ради був обраний лідер соціалістів О. Мороз, а першим заступником голови — лідер СелПУ О. Ткаченко. Парламент України потрапив під контроль комуністів, хоч їхня перемога на виборах була відносною.

Ліві партії прагнули закріпити свій успіх на виборах Президента України. Єдиним кандидатом лівих сил став О. Мороз. У травні 1994 р. Центральна виборча комісія зареєструвала сімох кандидатів. Лише троє з них мали реальні шанси на успіх: Л. Кравчук, О. Мороз і Л. Кучма.

Перший тур виборів не дав переваги жодному кандидату. Найбільше голосів набрав діючий Президент — 37,7 %. Проте відносна перевага над іншими кандидатами була маловартісною саме через те, що йшлося про

діючого Президента. За 2,5 роки перебування при владі Л. Кравчук розгубив своїх прибічників. 1 грудня 1991 р. він переміг у першому турі, коли набрав 61,6 % голосів, а 26 червня 1994 р. проти нього висловилося 62,3 % виборців.

Не менш нищівної поразки у першому турі президентських виборів зазнав О. Мороз. Підтримуваний всіма лівими партіями, він спромігся набрати тільки 13,1 % голосів. Виборці не повірили закликам повернутися в минуле, хоча переважна їх частина з ностальгією згадувала матеріальний рівень життя десятилітньої давності. Вони давали собі звіт у необоротності подій, що сталися після 1991 р. і висловлювалися на користь інших претендентів, які закликали рухатися вперед, а не назад. Серед інших безумовним лідером став екс-прем'єр-міністр Л. Кучма, який набрав 31,3 % голосів.

10 липня Л. Кравчук і Л. Кучма вступили в безпосередню боротьбу один з одним. Діючий Президент максимально використав "адміністративний ресурс". Проте в ситуації, що склалася, це давало здебільшого зворотний ефект. За Л. Кучму проголосувало понад 52 % тих, хто прийшов на виборчі дільниці, за Л. Кравчука — 45 %.

[1] Литвин В. Україна: хроніка поступу. 1991—2000. — К., 2000. — С. 28.
[2] НАТО. Довідник. — К., 1997. — С. 43.
[3] Кульчицький С. Вибір України: Північноатлантичний альянс чи Слов'янський союз? // Політика і час. — 1999. — № 3. — С. 55.
[4] НАТО. Довідник. — С. 44.
[5] Історія України: нове бачення. / Під ред. В. Смолія. Т. 2. — К., 1996. — С. 430.
[6] Кучма Леонід. Вірю в український народ. — К., 2000. — С. 73.
[7] Там же. — С. 73, 400.
[8] Там же. — С. 400, 416.
[9] Там же. — С. 400.
[10] Шляхом радикальних економічних реформ. Матеріали до доповіді Президента України про основні засади економічної та соціальної політики. — К., 1994. — С. 3, 7.
[11] Кучма Л. Д. Формування нової історичної реальності. Виступ на науковій конференції 16 листопада 2000 року // Президентський вісник. — 2000. — № 22.
[12] Новітня історія України. 1900—2000. — К., 2000. — С. 580.
[13] Там же. — С. 580—581.
[14] Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. — К., 1994. — С. 318.
[15] Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 3, 5.
[16] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — К., 2000. — С. 36.
[17] Там же. — С. 42.
[18] Там же. — С. 46, 48.
[19] Там же. — С. 36—37.
[20] Литвин В. Політична арена України. — С. 359.
[21] Голос України. — 1993. — 29 вересня.
[22] Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 10.
[23] Там же. — С. 5.
[24] Алексєєв Ю. М., Кульчицький С. В., Слюсаренко А. Г. Україна на зламі історичних епох. — К., 2000. — С. 128.
[25] Шляхом радикальних економічних реформ. — С. 8.
[26] Кучма Леонід. Вірю в український народ. — С. 43, 72.
[27] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 84.
[28] Там же.
[29] Історія України: нове бачення. — С. 402.
[30] Вибори в Україні 1994 року (друге, доповнене видання). — К., 1995. — С. 32.
[31] Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією. — С. 102.

(Далі буде)

* * *